

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM 2014

BIBLIOTÉKA
HISTORICKÝ ÚSTAV
Křížová 14, 115 02 Praha 1
7/11 182 1111

WENDY Z. GOLDMANOVÁ

VYTVÁŘENÍ NEPŘÍTELE:
UDÁVÁNÍ A ZASTRAŠOVÁNÍ
VE STALINSKÉM RUSKU

ZÁVĚR

PŘÍBĚH BEZ HRDINŮ

Na dvacátém sjezdu strany v roce 1956 stojí Chruščov na pódiu. Hovoří obštně o Stalinových zločinech a krutovládě, jíž se dopustil na sovětském lidu. Najednou se z obrovského sálu ozve hlas: „A co jste dělal, soudruhu Chruščove vy, když se to celé odehrávalo?“ Chruščov přestává mluvit a pohlédne do davu sedících delegátů. „Kdo to řekl?“ dotazuje se. Delegáti ztuhli. Nikdo ze sebe nevypravil ani slovo. Chruščov udělá dlouhou pauzu a přehlíží mlčící dav. „Tohle jsem dělal,“ říká. „Přesně to, co děláte teď vy.“

Anekdota ze sovětského období

Členové strany, dělníci, dílenští mistři, inženýři, vedoucí pracovníci a ostatní zaměstnanci továren se stali jak aktéry, tak oběťmi politické kultury založené na odhalování a likvidaci nepřátel. Nikdo v továrnách této kultuře nemohl uniknout. Po každém moskevském procesu se pracovníci účastnili masových demonstrací, celozávodních schůzí a diskusí v malých skupinách na ubytovnách a dílnách. Závodní noviny roztáčely spirálu teroru, informovaly dělníky a stranické funkcionáře o obviněních a popichovaly je, aby sledovali dění v konkrétních dílnách a všímali si určitých lidí. Vedoucí činitelé továren byli v tisku pravidelně zostoupeni. Každý den přinášel nové, šokující titulky, jež přiváděly zaměstnance do varu. Ve stejnou dobu poškozovalo zatýkání NKVD vedení továren na všech úrovních. Každý ředitel, organizátor, školitel, vedoucí dílny či oddělení, inženýr a mistr, ať byl členem strany, nebo ne, měl nějaké

sociální vazby s ostatními, kteří byli z organizačního hlediska nad ním či pod ním. Zatýkání se šířilo ve vlnách dál a zasáhlo i partnery, příbuzné i přátele obětí, v práci i doma.

Lidé reagovali na propagandu, posedlost po špionech a sabotérech a na zatýkání, jehož byli svědky všude kolem, individuálně i kolektivně. Inženýři udávali jeden druhého kvůli technickým a průmyslovým nehodám, členové strany veřejně hlásili dlouhodobá podezření a obvinění vůči spolustraníkům a dělníci si stěžovali na aroganci šéfů. Velké tažení proti teroristům a vyzvědačům dodalo obyčejným lidem odvahy. Ti odhodili jakékoli rozpaky, jež by mohli pociťovat v souvislosti s podezříváním a udáváním lidí, mezi nimiž žili a pracovali. Mnozí věřili, že NKVD vyšetří jednotlivé případy a spravedlivě potrestá viníky. Kolegové se navzájem udávali a dál společně pracovali, přičemž nikdo z nich si neměl ponětí o zradě toho druhého. Udání či oznámení (rus. *zajavlenija*), často vedla k vyšetřování a zatýkání. Straníci bývali zatčeni a následně vyloučeni ze strany, nebo vyloučeni a pak zatčeni; přesný sled nebyl důležitý. Zatýkání a vylučování se podporovaly navzájem a vedly k dalším vyšetřováním, jež rozšiřovala okruh proviněných tím, že do něho zatahovala školitele, spolupracovníky a rodinné příslušníky. Stranické výbory a dílenské organizace se brzo zaměstnávaly téměř výhradně „odhalováním“ domnělých nepřátel ve vlastních řadách. Bouřlivá celozávodní shromáždění, jichž se účastnilo až pět set členů, doplňovaly menší pravidelné schůze volených dílenských a podnikových zástupců, což byla součást kampaně za stranickou demokracii. Závodní noviny, jež byly k dispozici všem zaměstnancům továrny, informovaly o jednotlivých jednáních v podrobných článcích.

Na schůzích dílenských a stranických výborů a členské základny předváděli straníci omezenou škálu chování. Například nikdo nepromluvil veřejně proti rostoucím počtům zatčených, nikdo nezpochybnil logiku viny odvozované od společenských vazeb. Jakýkoliv mezilidský či pracovní vztah s jiným obviněným tak mohl posloužit jako dostatečný argument k obvinění a vyloučení ze strany či důvod k odsouzení. Soudné názory byly obvykle přehlušeny hlasitým voláním požadujícím útok, protiútok, udání a usvědčení. Soudruzi a spolupracovníci se dychtivě zaplétali s NKVD, když prostřednictvím obviňujících projevů a udání obraceli jeho pozornost na určité osoby. Když byla členům strany – se

zřetelem na disciplinární řízení – dána možnost vybrat způsob potrestání, často hlasovali pro nejpřísnější možný trest. Ukázalo se, že početnější shromáždění s převahou hlasitějších a tvrdších řečníků měla represivnější charakter než menší schůze.

Bylo chování lidí vedeno opravdovým přesvědčením o ohrožení státu skrytými teroristy? Nebo jejich jednání motivovalo něco zcela opačného, totiž strach ze státu a jeho teroru? Považovali se lidé většinou za chráněné občany, nebo spíše za zranitelný terč? Sledujeme-li chování na stranických schůzích v průběhu času, můžeme zaznamenat posun od přesvědčení ke strachu. Tento posun nebyl stejnoměrný, nezasáhl všechny stejným způsobem nebo ve stejnou dobu. Během prvního moskevského vykonstruovaného procesu v srpnu 1936 dokázalo jen málo členů strany, dělníků či jiných továrních zaměstnanců předvídat, že státem řízené soudní stíhání bývalých předních opozičníků se brzy zvrhne v rozsáhlé zatýkání, jež se dotkne téměř každého. Veřejná prohlášení i osobní komentáře naznačovaly, že většina lidí vnímá, že mezi nimi a význačnými kontrarevolucionáři je propastný rozdíl.¹ Mnozí věřili výstrahám státu ohledně nebezpečí domácího terorismu a považovali udání podezřelých spolupracovníků a spolustraníků za vlasteneckou povinnost. V Dynamu a dalších továrnách vyvolal první proces příval udání. Ale jak zkušenosti lidí s udáváním, vylučováním a zatýkáním narůstaly, více si uvědomovali svoji vlastní zranitelnosti. Bylo pro ně stále obtížnější uvěřit, že všichni zatčení jsou skutečně vinni a že se stát zaměřuje pouze na teroristy, špiony a sabotéry.

Od členů strany se vyžadovalo, aby písemně hlásili jakýkoliv kontakt s údajnými nepřáteli. Po zatčení příbuzného nebo přítele se mnozí zoufale trápili otázkou, zda mají tento kontakt tajit, nebo ho nahlásit. Jakákoli volba přinášela případné závažné následky: na jedné straně utajení mohlo, pokud bylo odhaleno, vést k vyloučení a zatčení, zatímco na straně druhé zveřejnění mohlo skončit nebezpečným vyšetřováním a vyslýcháním. Jak se straníci s tímto rozhodováním potýkali, začali zpochybňovat své smýšlení o NKVD a státu. Pochybnosti podryvaly důvěru. Postupně lidé začínali chápat, že se možnost, že člověk bude

¹ O všeobecně rozšířených reakcích na proces viz Wendy Z. Goldman, *Terror in the Factories*, in: Donald Filtzer, Wendy Z. Goldman, Gijs Kessler, Simon Pirani (ed.), *A Dream Deferred: New Studies in Russian and Soviet Labour History*, Bern: Peter Lang 2008, s. 193-218.

vystaven útoku, týká každého. Jejich zkušenosti ze schůzí, ať již v roli oběti, či žalobce, v nich pěstovaly silné povědomí o politické zranitelnosti, jež s sebou nese ty nejvážnější důsledky. Pochopili, že dokonce i takový soudruh jako předseda stranického výboru závodu Serp i molot Alexandr Somov, člověk s dokonalým proletářským původem i politickou minulostí, se může stát obětí náhlého zvratu štěstěny. Jakmile lidé porozuměli této jednoduché lekci, kterou stvrzovalo každé další zatčení, začalo být z jejich chování znát, že důvěru vytlačil strach. Od té chvíle byli rezervovaní, opatrní a na ostatní si dávali bedlivý pozor. Utajované životopisné či politické přítěže kupodivu neoslabovaly, ale posilovaly jejich účinnost při udávání a obviňování jiných. Každý člověk úzkostně tajil své slabé stránky a jednal na základě kombinace důvěry a strachu (v každém jednotlivém případě trochu jinak namíchané). Například Maria Židkovová udala Jesfir Krivickou v emocionální reakci na zatčení svého bratra. Židkovovou, která věřila, že zatčení bratra byl „omyl“, šokovala zdánlivě přezíravá reakce Krivické na osud lidí kolem ní, a tak ji právě v této specifické situaci neprodleně udala NKVD.

Na schůzích každý veřejně podporoval stanovisko, že strana vylučuje nebezpečné nepřátele. Všichni se snažili co nejlépe dokázat loajalitu pomocí veřejné prezentace vlastní osoby a své činnosti, často demaskováním případných nepřátel nebo účastí na útocích prováděných určitou skupinou. Straníci, kteří se aktivně nepodíleli na útocích nebo demaskování jiných, se totiž dostávali do potíží za „přehlížení“ či „protežování“ nepřátel. Čím bylo jejich veřejné předvedení věrnosti bezcitnější, tím více lidí se dostalo do potíží a bylo pronásledováno. Čistka brzy začala krmit sebe sama, jelikož každé zatčení vyvolalo nové vyšetřování společenských vazeb, další obvinění a nové oběti. Tato dynamika vytvářela uvnitř skupin nevyhnutelný rozpor: čím vyšší byl počet obětí a pokrytečtější útoky, tím obtížnější bylo stále věřit, že všechny oběti jsou skutečně nepřátelé. Straníci a ostatní zaměstnanci v továrnách byli zatahováni a chytáni do hromadného procesu, který z nich neúprosně vytvářel cyniky, skeptiky a lháře. Nakonec se zdálo, že každý byl něčím vinen: tím, že měl přítele trockistu, uvězněného učitele či školitele, chotě či manželku, která se přistěhovala z ciziny, či příbuzného, jenž žil v zahraničí; tím, že před velmi dlouhou dobou neuváženě

hlasoval na schůzi; že ve svém životopisu lhal nebo že zapomněl zmínit nějaký průkazný detail během revize členských dokumentů. Právě proces slídění po lžích měnil loajální straníky ve lháře. Podkopával a likvidoval stranické organizace i velké kolektivy továren zevnitř.

Z každé schůze vyplynula poučení, jež podporovala určitý typ chování a kriminalizovala jiné. Straníci si tyto lekce rychle osvojovali a pak vyučovali ostatní. V průběhu času mělo čím dál více drobných prohřešků stále závažnější následky. Například mlčení na schůzi se stalo důkazem skryté podpory nepřitele. To, že dotyčný nepředvídal, že někoho v budoucnu zatkne NKVD, a nenapsal včasné udání, bylo potrestáno vyšetřováním a vyloučením ze strany. Když se straník odmítl zříci partnera, dítěte či rodiče, který byl zatčen, mohl sám počítat s vyloučením, ztrátou zaměstnání, nebo dokonce i s uvězněním. Použijeme-li stenografické záznamy, abychom mohli sledovat chování určitých lidí během tohoto trýznivého období na stranických schůzích, vidíme, jak jejich pokusy o sebeobranu – tedy preventivní doznání, oznámení dosud neznámých skutečností, útočné protižaloby, udávání konkrétních jmen či úsilí demonstrovat „absolutní oddanost“ straně – neustále zesilovaly represí a rozšiřovaly rejstřík těch, kdo se mohli napříště stát obětí útla-ku. Dábelským paradoxem teroru bylo, že individuální strategie přežití posilovaly riziko „odhalení“ spolupracovníků, spolustraníků a rodinných příslušníků.

Nicméně i uprostřed tohoto samočinně se rozvíjejícího a sebestra-vujícího procesu se objevovaly drobné skutky laskavosti a slušnosti. Po vraždě Kirova se někteří místní a tovární straničtí funkcionáři snažili vzbývalé trockisty chránit, zaštitit je před útoky a obhajovat jejich přínos pro výrobu. Pokusili se zrušit vyšetřování tím, že nechali příslušná udání „marinovat“ a ignorovali neodůvodněná a nepodstatná obvinění. Radili členům strany, aby zachovali mlčení o zatčených a vyloučených příbuzných. I přes velký tlak na pokud možno co nejrychlejší vynesení rozsudku vždy zdůrazňovali nutnost důkazů. Jak rostl počet zatčených, mnoho lidí svým příbuzným ve vyhnanství či ve vězení tajně pomáhalo bez ohledu na riziko, že budou vyloučeni nebo dopadnou ještě hůře. Některé odvážné duše jako Varvara Torbejevová, členka strany a pracovníce první nástrojářské dílny, se odmítly veřejně zřeknout svých životních partnerů nebo blízkých členů rodiny. Jiní pomáhali osiřelým

vnoučatům nebo dětem zatčených příbuzných, dávali dohromady zbývající členy rodiny a snažili se je nějakým způsobem zajistit. Někteří lidé zachovávali na schůzích mlčení a nepřidávali se ke skupinovým útokům na jiné. Ve vzácných případech soudruzi bránili jeden druhého a nahlas vyjadřovali pochybnosti o obviněních, jež byla vnesena proti jiným. Mnohem více se jich vyhýbalo tomu, aby řekli všechno, co věděli; několik Somovových spolupracovníků například zatajilo detaily z častých návštěv Krivické na jeho pracovišti. Někteří během schůzí hlasovali proti většině, neboť byli zastánci shovívavějšího potrestání prohrěšků svých spolustraníků. V průběhu času ale stranické organizace všechny tyto druhy chování demonizovaly a trestaly. Proto byly takovéto neokázalé činy osobní slušnosti a solidarity stále riskantnější a méně obvyklé.

Lidé, v reakci na to, co se kolem nich dělo, se projevovali celou škálou různých, často konfliktních způsobů chování. Kdokoli mohl plameně hovořit na schůzích a udávat jiné a přitom nepozorovaně vypomáhat takzvaným „nepřátelským“ příbuzným. Pozoruhodným příkladem takového dvojitého chování byl Šejnin, zástupce ředitele závodu Dynamo, jenž udal svého přítele, technického ředitele Tolčinského, ačkoli sám poskytoval pomoc příbuzným, kteří byli posláni do vyhnanství za trockismus. Teror vytvářel hluboký nesoulad mezi veřejnými prohlášeními a osobními praktikami. Jednotlivci i skupiny ztělesňovali a uzákonili tuto vlastnost, jež začala být později známá jako „dvojitá tvář“. Přesto toto rozštěpení neznamenal jen veřejně projevovanou loajalitu a soukromou zradu; jedna osoba některé soudruhy bránila a zároveň útočila na jiné, a to obojí veřejně. Mezi straníky na místní úrovni byla hranice mezi obětmi a pachateli beznadějně neostrá. Každý se účastnil honu na nepřátele a každý žil ve strachu, že se sám stane obětí útoku.

Nakonec to byl příběh bez hrdinů. Dostupné prameny neodhalují žádná velká gesta osobních obětí, žádné pokusy podnítit kolektivní reakci vůči převládající politické kultuře. Pokud se lidé zmohli na menší čin odporu, pak k němu došlo individuálně, tiše a v tajnosti. V tomto smyslu neexistovaly žádné příklady, jež by ostatní mohli následovat, žádné opoziční skupiny, s nimiž by měli možnost navázat kontakt, žádné vzory hodné k následování. Lidé navenek podporovali represe, aktivně se jich účastnili, a museli tudíž osobně čelit následkům.

Jak nám tato mikrohistorie lidských osudů a zápletek v prostředí továren pomáhá hlouběji porozumět teroru? Jaký byl vztah mezi širší politickou kulturou honu na nepřátele a zatýkáním jednotlivců a skupin ze strany NKVD? Teror se stupňoval ve fázích v závislosti na tom, jak stát přidával z hlediska své bezpečnosti do seznamu další nové skupiny a jak společenská pouta vystavovala nebezpečí stále větší počet lidí. V továrnách to začalo útokem státu na bývalé opozičníky po Kirovově vraždě, rozšířilo se vsudypřítomnou politickou kulturou založenou na odhalování záškodníků a nepřátel a vyvrcholilo masovými a národnostními operacemi proti předem určeným skupinám obyvatel. Udání, oznámení, vyšetřování a novinové zprávy byly pro tuto kulturu stigmatizace naprosto zásadní. Upozorňovaly též různé úřední činitele a orgány na devastující informace o společenských poutech lidí, jejich politické minulosti a sociálním původu. Vedoucí závodních stranických výborů předávali získané informace oblastním a městským výborům a NKVD. Čím více předsedů stranických výborů bylo voláno k odpovědnosti za to, že se opomněli zabývat podrobněji udáními na členy, kteří byli následně zatčeni, tím méně jich bylo ochotno riskovat vlastní životy ignorováním neověřených obvinění. V průběhu času funkcionáři ukládali k ledu stále menší počet takovýchto materiálů. Místo toho automaticky předávali téměř každé udání NKVD jako pojistku pro případ, že bude subjekt udání zatčen. Ačkoli vedoucí představitelé NKVD nereagovali bezprostředně na každé udání, jež obdrželi, takto získaná informace je upozornila na některé lidi a stala se podnětem dalšího vyšetřování. Místní organizace NKVD se v průběhu třicátých let spoléhaly na udání, zprávy informátorů, policejní záznamy, protokoly o sledování a další zdroje informací. Aby mohly sestavit seznamy obětí, potřebovaly velké množství informací a bohužel mnoho lidí ve straně i ve společnosti obecně bylo až příliš svolných tyto informace poskytovat.²

² David Shearer, *Policing Stalin's Socialism: Repression and Social Order in the Soviet Union, 1924-1953*, New Haven, Conn.: Yale University Press 2009, str. 196; Sheila Fitzpatrick, *Signals from Below. Soviet Letters of Denunciation of the 1930s*, *Journal of Modern History*, sv. 68, čís. 4, prosinec 1996, str. 859-60. Fitzpatricková zmiňuje, že často nenašla další informaci týkající se udání, které právě studovala, snad s výjimkou poznámky poukazující na to, že udání bylo postoupeno jiné organizaci, jako například NKVD, prokuratuře či místní stranické organizaci.

Straničtí představitelé vytvářeli úzká spojení mezi politickým a společenským dohledem, útokem na bývalé opozičníky i masovými a národnostními operacemi. Pravidelně veřejně vyslovovali obavu, že by se bývalí opozičníci mohli spojit s bývalými kulaky a členy skupin obyvatel, jimž bylo odebráno hlasovací právo, a využít společenskou nespokojenost vyvolanou industrializací a kolektivizací. Tyto obavy tvořily ústřední téma vykonstruovaných moskevských procesů a podílely se na podobě obvinění vznesených proti obžalovaným. Na shromáždění ústředního výboru strany na přelomu února a března roku 1937 straničtí představitelé opakovaně a důrazně poukazovali na ohrožení, které by představovalo případné spojení politických opozičníků, bývalých kulaků v exilu a dalších skupin, které byly připraveny o majetek. Během raných třicátých let se praktiky policejního dohledu namířené proti ožebračeným skupinám a kriminálním živlům značně lišily, ale do roku 1937 již obě policejní operace postupně splynuly. Hlavní představitelé strany a NKVD dospěli k tomu, že podezřelé sociální i národnostní skupiny obyvatelstva představují politickou hrozbu, schopnou v případě války vyvolat ozbrojené povstání.³

Nejenom v představách vedoucích stranických činitelů a NKVD, ale také podle zkušeností obyčejných lidí, a to jak členů strany, tak běžných občanů, byly tyto útoky na oportunisty spojeny s masovými a národnostními operacemi. Masové a národnostní operace, utajované před veřejností, ničily nejen konkrétní členy postižených skupin, ale také jejich příbuzné, spolupracovníky a přátele. Pokud se zaměříme na to, jak lidi teror *prožívali*, zjistíme, že se vzájemně nesouvisející kategorie obětí prolínají a splývají. Ačkoli byli lidé jako terče útlaku vybírání podle kategorií, žili v rodinách a sociálních strukturách, které mohly spojit do jednoho subjektu několik různých cílů, na něž byl stát zaměřen. Celkem vzato, motivace státu pro podporu teroru a osobní zkušenosti lidí s terorem naprosto nedovolují oddělit politické útoky na bývalé opozičníky od masových tažení proti marginalizovaným sociálním a národnostním skupinám.⁴

³ D. Shearer, *Policing Stalin's Socialism*, str. 300–303.

⁴ Paul Hagenloh zdůrazňuje odlišnost mezi masovými a národnostními operacemi a politickým terorem. Říká: „Masové represe v letech 1937 a 1938 nebyly pouhým rozmachem přetrvávajících čistek uvnitř komunistické strany a sovětského státu; byl to prudký

Dokonce i ti nejoddanější členové strany byli spojeni prostřednictvím rodinných svazků s jednou či více zdánlivě nesouvisejícími kategoriemi obětí. Masová kultura honu na nepřátele vytvořila potenciálního nepřítele téměř z kohokoli. Straníci a další občané se pokoušeli upravit své životopisy tak, aby splňovali v podstatě nesplnitelné podmínky bezúhonnosti. Jak ukazují prameny z továren, dokonce i ti „nejčistší“ komunisté měli složitou politickou minulost nebo kompromitující rodinná či jiná sociální pouta. Členové strany v továrnách předkládali nesčetná množství doznání, jež se týkala jejich příbuzných a partnerů. Někteří měli otce obchodníky, venkovské duchovní či zámožné rolníky; jiní měli litevské, polské či německé kontakty. Mnozí měli příbuzné s problematickou politickou minulostí. Pavlov, zaměstnaný v garážích, nahlásil zatčení švagra-kulaka; manžel Krivické svého bratra-kulaka utajoval; švagr i bratr Margoliny byli zatčeni za trockismus a společenská pouta s trockisty; manžel Šarovové, pracovník na dráze, byl obviněn ze záškodnictví po nehodě, kterou způsobila vadná výhybka, stejně tak jako Larkinův bratranec kvůli úhynu dobytka na státním statku, kde pracoval; Štrul byl Litevec s dvěma bratry-trockisty; Malyšev se domníval, že jeho otec bude asi pravičák; a Pereversevova teta a strýc byli ve dvacátých letech členy anarchistické organizace. Bouřlivé politické a sociální dějiny Sovětského svazu zanechaly cejch na každé rodině. V roce 1938 dokázaly místní stranické organizace jen stěží najít jediného člena, který by byl dostatečně „čistý“, aby mohl kandidovat ve volbách do oblastních výborů.

Někteří historici prohlašovali, že se teror v továrnách přímo nedotýkal „obyčejných“ dělníků. Že se naopak omezoval jen na „elity“ stranické funkcionáře a vedoucí pracovníky, kteří řídili výrobu.⁵ Je jistě pravda, že v případě vedoucích dílen a organizačních pracovníků existovala daleko větší pravděpodobnost, že budou zatčeni, než u dělníků, bylo by ale chybou, kdybychom z toho usoudili, že dělníci nebyli terorem postiženi. Mnoho obětí z oblastí mimo velká města, jež byly zadrženy kvůli

nárůst policejních represí s kořeny v historii sovětského policejního dohledu, sociálního inženýrství a násilí ze strany státu, které sahají zpět do úplných počátků bolševického režimu.“ *Stalin's police: Public Order and Mass Repression in the USSR, 1926–1941*, Baltimore: Johns Hopkins University Press 2009, str. 6.

⁵ Viz například Robert Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia, 1934–1941*, New Haven, Conn.: Yale University Press 1996.

splnění předem stanovené kvóty pro počet zatčených, byli bývalí kulaci, kteří pracovali v továrnách. (Výrobní závody v Moskvě a dalších velkých městech byly již počátkem třicátých let od této skupiny a dalších, kteří neměli osobní doklady, očištěny.) Zaměstnanci malých průmyslových zařízení ve venkovských oblastech o zatýkání slyšeli a nahánělo jim strach; v žádném případě ale nevěděli, že jejich spolupracovníci byli uvězněni proto, že byli kdysi kulaky, na něž se nyní krajší funkcionáři NKVD zaměřili, protože potřebovali splnit kvótu zatčených předepsanou pro cizí špiony. Dělníci tak v podstatě viděli, že jejich spolupracovníci mizí z továren, a bylo jim jasné, že byli taktéž zatčeni.

Krom toho byly teroru vystaveny i obyčejné dělnické rodiny, dokonce i v Moskvě. V třicátých letech pocházela většina členů strany v továrnách z dělnických rodin nebo měla rolnický původ (například v Dynamu více než devadesát procent). Navíc, vedoucí pracovníci, inženýři a vedoucí dílen většinou neměli dostatečné vzdělání a teprve nedávno byli povýšeni z dělnických profesí, jež zastávali ve výrobě. Jejich rodiče a prarodiče byli dělníci nebo rolníci a jejich manželé a manželky vesměs pocházeli z podobného prostředí jako oni sami. Například G. N. Fridman se narodil do dělnické rodiny a v Dynamu začal pracovat ve výrobě. Lokomotivy ho fascinovaly, a tak strávil každou minutu volného času štouráním se v jejich motorech. Poté, co mu strana poskytla nějaké školení v elektrotechnice, byl z pozice obyčejného dělníka povýšen na šéfa experimentálního pracoviště pojízdných modelů. V roce 1937, když mu bylo šestadvacet, ho vyloučili ze strany jako přívržence nepřátel lidu.⁶ Fridman, tak jako mnozí jiní bystří a podnikaví techničtí a řídicí pracovníci, nebyl představitelem „přirozené“ elity, ale spíše produktem vzestupné sociální mobility, která byla možná jen za socialismu. Když byli tito nově povýšení profesionálové zatčeni, zanechali doma obyčejné rodiny, jež musely snášet hanbu a potýkat se s následky. Manželky a matky dělníků a rolníků stály ve frontách před věznicemi, posílaly balíky s vlastními ubohými zásobami potravin příbuzným do gulagů, byl jim i jejich dětem znemožněn přístup k bydlení a přicházely o práci. Represe nepostihovaly pouze jednotlivé členy vzájemně nesourodých

⁶ CentraInyj archiv obščestvenno-političeskoj istoriji Moskvy (CAOPIM), f. 432, o. 1, d. 179. l. 127–28. A. I. Jefanov, *Istorija zavoda „Dinamo“*, Moskva: Izdatelstvo VCSPS Profizdat 1964, sv. 2, str. 170, 241.

postižených skupin, ale celé jejich celé rodiny. Například Torbejevové byly odepřeny informace o osudu jejího manžela, jenž byl zatčen jako trockista. Torbejev je řazen mezi oběti represí proti „trockistům,“ ale co jeho žena? Ona též byla obět, ale do jaké skupiny patřila? Naše mikrohistorie továren dosvědčuje, že vytvářet si obraz teroru pouze na základě příběhů zatčených, znamená výrazně podcenit dopady teroru na rodiny, a tím i na sovětskou společnost jako takovou.

Právě tak jak jednotlivé rodiny mohly zahrnovat členy různých postižených skupin, měl často i jednotlivec více identit. Oběti samy nás při pokusech porozumět teroru výhradně skrze státem ostře vymezené kategorie matou. Například Krivická byla zároveň členka strany, polská emigrantka, dělnice, manželka straníka vyloučeného za utajování kulackého bratra a údajná milenka předsedy stranického výboru závodu Serp i molot. Náš příběh se zaměřuje na členy strany v pěti továrnách, ale jeho jednotlivé kapitoly zároveň mapují hustou spleť rodinných a společenských vazeb, které tyto lidi a jejich přátele a známé, současné i bývalé manžele, blízké a vzdálené příbuzné, kolegy, nadřízené a soky vzájemně propojují. Jeho jednotlivé nitky tak řadí tytéž aktéry k různým skupinám obětí i mezi „obyčejné“ sovětské občany. Členové strany nebyli ani více izolováni od pronásledovaných skupin, a nejspíše ani s nimi častěji spojeni než ostatní. Alespoň v tomto smyslu na tom byli řadoví členové strany podobně jako kdokoli jiný – propojeni skrze rodinu, souduhy a spolupracovníky s uprchlíky z východu i ze západu, s tak zvanými kulaky a dalšími živly zbavenými práv a svobod i s bývalými opozičníky. Striktní hranice mezi oběťmi, přeživšími, straníky a obyčejnými lidmi, mezi těmi, kteří byli vybráni za terč, a těmi, kdo vybráni nebyli, prostě neexistovala. Teror nadělal v sovětské společnosti velkou paseku a nezbyval téměř nikdo, koho by se nedotkl nebo kdo by se na něm nepodílel.

V roce 1938 již byly továrny ve stavu pokročilého rozkladu. Mistři, techničtí zaměstnanci, šéfové dílen a oddělení, inženýři a ředitelé padli za obět vylučování a zatýkání. Řada z nich byla popravena. Sovětský svaz se připravoval na válku, ale vedení průmyslu bylo vážně zkompromitováno. Závodní noviny se veřejně vysmívaly někdejšími autoritám a vedoucí pracovníci na jakékoli úrovni měli hrůzu přijímat jakákoli rozhodnutí. Stranické organizace, hlavní organizátor života v továrnách,

se likvidovaly zevnitř. Plně zaměstnaný honem na nepřátele ve vlastních řadách nestíhaly plnit organizační povinnosti. Nepřijímaly nové členy ani nezpracovávaly přibývající žádosti o vrácení členství. Nikdo nechtěl napsat kolegům doporučení či podniknout kroky k anulování vyloučení, pokud šlo o člověka, jenž by ještě mohl být zatčen. A nikdo nevěděl, kdo další je na řadě. Členové strany už měli nekončících čistek plné zuby. Akce vyzývající k odhalení a vyloučení křiklounů získala jen málo nadšených příznivců – pochopitelně, vzhledem k tomu, že téměř každý, kdo zůstal v tuto chvíli ve straně, patřil k této kategorii. Straníci si zpočátku počínali vůči jiným útočně, aby ochránili sami sebe, což byl společný model chování, podle něhož teď nebyli ochotni vylučovat spolustraníky nebo být na oplátku sami vyloučení. Každé obvinění z křiklounství mohlo mít za následek protiobvinění. Závodní noviny se pokoušely rozdmýchat zájem o tuto poslední skupinu nepřátel, ale jejich snažení brzy ustalo. Členové strany mlčky uznali, že teoreticky byl něčím vinen každý. Odhalování sabotérů bylo v souvislosti s přípravami na válku v továrnách nahrazeno novou kampaní za znovuzavedení pracovní disciplíny a zmobilizování produkce.

Mnozí historici tvrdí, že za represe byl zodpovědný Stalin, tedy Stalin osobně, neboť to byl on, kdo represe zahájil a měl v rukou moc je kdykoliv ukončit. Kdokoli jiný, včetně malé kliky nejvyšších vládních a stranických představitelů, kteří ho obklopovali, byl před jeho vůlí vládnout a rozhodovat bezmocný.⁷ Podle tohoto názoru se Stalin zbavil řady členů ústředního výboru, který byl zvolen v roce 1934, a proměnil politbyro ve skupinu servilních lokajů. Komisaři, územní straničtí pohlaváři, armádní důstojníci, všichni se před ním třásli. Tuto interpretaci podporovali i straničtí představitelé, když později z hrůz těchto let vinili Stalina, NKVD a politickou kulturu. Nikdo veřejně nepřiznal, že by v tom sám mohl sehrát důležitou roli. L. M. Kaganovič, velký zastánce Stalina, to

⁷ Tento pohled prosazovali historici napříč politickým spektrem, počítaje v to trockistu Vadima Rogovina, komunistu Roye Medveděva, právě tak jako Roberta Conquesta a Richarda Pipese, oba zaryté antikomunisty. Oleg Chlevňuk píše: „Nařízení NKVD, jež řídila masové operace v letech 1937 a 1938, ukazují, že ‚velký teror‘ byl centrálně organizovanou represivní akcí, plánovanou z Moskvy, proti potenciální páté koloně, která byla údajně schopná v případě války vrazit zemi nůž do zad. Zásadní důkazy svědčí o tom, že autorem čistek byl Stalin a že to byl právě on, kdo akce spustil.“ Viz Oleg Khlevniuk, *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror*, New Haven, Conn.: Yale University Press 2004, str. 148.

celé přičítal „všeobecné atmosféře“. „V tu dobu nebylo možné se postavit proti veřejnému mínění,“ vysvětloval. „Situace v zemi a ústředním výboru byla taková, nálada mezi lidmi taková, že nebylo ani pomyslení řešit věci jiným způsobem.“ Chruščov, jenž v období teroru předsedal Moskevskému stranickému výboru, ukázal prstem na NKVD. „Jaký zde existoval druh kontroly,“ ptal se, „když samotné stranické orgány spadaly pod kontrolu těch, které měly naopak kontrolovat?“⁸ A představitelé NKVD také považovali za viníky jiné. S. Redens, šéf NKVD v Kazachstánu, v soukromém rozhovoru se svým náměstkem M. Šreiderem ostře kritizoval mučení vězňů, na jejichž internaci dohlíželi. Poznamenal, že Dzeržinskij, bývalý šéf organizace Čeka (Všeruská mimořádná komise pro boj s kontrarevolucí a sabotáží při Radě lidových komisařů RSFSR, první ze série tajných policií v sovětském Rusku, pozn. překl.), by řadu z nás za metody, jakými nyní pracujeme, zastřelil.⁹ Takže dokonce ti nejmocnější pachatelé sami sebe považovali za oběti jednotlivců či sil, jimž nebyli schopni vzdorovat.

Pachatelé a všichni zúčastnění se pochopitelně pokoušeli předstírat, že patří mezi oběti, aby unikli zodpovědnosti. Je ovšem pravda, že lidé na všech úrovních byli lapeni do pastí procesu, který neiniciovali a který probíhal mimo jejich kontrolu. Měli jen malý výběr a omezený prostor k manévrování. Lidé v továrnách udávali spolustraníky a spolupracovníky z vlastenecké či politické povinnosti, ze strachu, z prospěchářství nebo na základě pudu sebezáchovy. Prameny dokládají fanatické obviňování na schůzích, podněcování na stránkách závodních novin, volání po dalším vyšetřování případů, bezcitnost a krutost soudruhů vůči sobě navzájem. Viděli jsme, jak bylo chování lidí utvářeno zvláštní skupinovou dynamikou a jak individuální taktiky, jež byly zamýšleny jako pojistky přežití, nakonec uspěly pouze v tom, že rozšířily dosah teroru.

⁸ F. I. Čujev, *Tak govoril Kaganovič. Ispoved' stalinskogo apostola*, Moskva: Rossijskoje tovariščestvo Otěčestvo 1992, str. 80, 105, a *Voprosy Istoriji*, č. 5, 1990, str. 64, obé citováno in: Vadim Zacharovič Rogovin, *Stalin's Terror of 1937-1938: Political Genocide in the USSR*, Oak Park, Mich.: Mehring Books 2009, str. 148, 159.

⁹ M. P. Šreider, *NKVD iznutri: zapiski čekista*, Moskva: Vozvraščeniye 1995, str. 42, citováno in: Orlando Figes, *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*, New York: Metropolitan Books 2007, str. 284-85.

Od stranických schůzí té doby již uplynulo mnoho let. Uzavřenými dílnami a halami, kde se kdysi shromažďovaly stovky lidí, kteří zde soudili spolustraníky a spolupracovníky, bloudí již jen duchové. Členové strany tu kdysi uváděli do praxe směrnice ústředí, a tím vyvolali proces, který byl hnán dopředu samočinně se vytvářející dynamikou. Proces, který pohltit bez rozdílu jak pachatele, tak i oběti. Sovětský svaz pozdních třicátých let byl společenstvím ohrožovaným vnějšími nepřáteli. V Německu, Rakousku, Itálii, Maďarsku a Španělsku byl na vzestupu fašismus a Hitlerova vojska směřovala na východ. Zavraždění Kirova, sociální nespokojenost a obava z války byly v tomto kontextu dostatečným důkazem, jež přesvědčil stranické představitele a většinu sovětských občanů, že ze strany vlády jsou zapotřebí rozhodné kroky. Ale zrušení občanských svobod a soudních pravomocí bylo pouze prvním krokem z mnoha, jež byly učiněny k překonání hrozby, kterou představovali údajní teroristé. Brzy byla veškerá populace vtažena do honu na nepřátele a státní akce proti terorismu utvořily spolu s tyranii jednotný celek. „Velký teror“ nebyl pouze souborem směrnic a provozních nařízeních, které byly uvedeny do chodu shora. Vyrůstal ze struktury drsné politické kultury, která měla vliv na celou populaci. Lidé reagovali a zároveň aktivně formovali proces, který byl výsledkem jejich společné činnosti, ale zároveň mimo jejich individuální kontrolu. Nejpoučňavším a nejděsivějším poznatkem z těchto let je, jak snadno se ideová konzistentnost, poctivost, počestnost, důvěra, strach a prospěchářství sloučily a daly vzniknout občanstvu schopnému zlikvidovat sebe sama. Právě v tom spočívá nejkomplicovanější a nejdůležitější poučení, které z celého příběhu vyplývá.

DOSLOV

K SOCIÁLNÍ DYNAMICE TERORU

Michal Pullmann

Když se dnes lidí se zájmem o nedávnou minulost zeptáme, co bylo nejdůležitějším prvkem stalinského teroru, dostaneme různé odpovědi. Jedni v něm budou vidět ztělesnění všemocné síly bezpečnostních složek, jiní vzpomenu zmařené životy, zklamané naděje a zprerhané mezilidské vazby, další upozorní na ideologickou zaslepenost a osobní ambice těch, kteří se dostali k moci, a mezi odpověďmi nejspíš nebude chybět ani poukaz na to, že stalinský teror převrátil naruby všechny dosavadní civilizací ukotvené kategorie jako pravda a lež, vina a nevina, právo a bezpráví, zásluha a zločin. A i když se odpovědi budou v různých ohledech lišit, většina z nich asi bude mířit k myšlence, že stalinismus představoval systém či období, v němž se prosadily kriminální síly, a načas se dokonce staly normou jednání.

Položíme-li si však otázku, *proč* se tak stalo a jakou roli kromě mocenských sil a zájmů hrála společnost v dynamice teroru, odpovědi budou již méně jednoznačné. Zejména skutečnost, že na rozdíl od nacistického teroru nelze v případě stalinismu zpětně nalézt pevné měřítko pro rozhodnutí, kdo se stal obětí, a kdo ne, ba dokonce ani jasně oddělit oběti od pachatelů, představovala pro odbornou historiografii o stalinismu od 70. let vážný výkladový problém. Pozorujeme-li totiž zpětně, s jakým zápalem a přesvědčením se mnoho lidí aktivně účastnilo denunciací a čistek, jak se z pachatelů postupně stávaly oběti, jak se ještě dlouho po svém zatčení vězni v pracovních táborech distancovali od obvinění, že jsou kulaky, trockisty a špióny (a nadále tyto skupiny hlasitě odsuzovali), potřebujeme více než jen analýzu mocenského centra s jeho paranoidním vedením a přebujelým represivním aparátem.

V tomto ohledu nám Wendy Goldmanová nabízí jedinečnou příležitost porozumět silám, jež vedly aktéry k účasti na denunciacích a čistkách, i následné dynamice teroru, v němž se z pachatelů často stávaly oběti a v němž lavinovitě docházelo k bezpříkladným krivdám a lidským ztrátám. Ze všech motivů, které předkládaná kniha nabízí, je třeba vyzvednout dva nejdůležitější. Předně Wendy Goldmanová ukazuje, že slogany teroru byly až příliš nápadně propojeny se slovníkem demokracie. To, co dnes vnímáme jako protiklady - udavačství, mánie ze špiónů, strach, masová zatýkání, mimořádné soudy a popravy na straně jedné a tajná i veřejná hlasování, nové volby, volání po odpovědnosti volených, oživení demokracie na straně druhé - bylo ve stalinismu přítomno zároveň. K tomu pak Wendy Goldmanová ve své detailní rekonstrukci života lidí v období teroru pečlivě dokládá, že pro dynamiku teroru byly klíčové právě strategie, jimiž se lidé snažili smířit politické tlaky s osobními lojalitami. Způsoby, jimiž lidé chtěli zachránit sebe a své blízké (zejména obviňováním dalších lidí, preventivními udáními nebo rozšiřováním již existujících obvinění), ve skutečnosti jen pomáhaly rozdmýchávat teror.

Abychom však těmto klíčovým motivům plně porozuměli, je třeba uvést několik poznámek o tom, jak se za poslední půlstoletí vyvíjel historický výzkum o stalinismu, o jaké prameny se opíral a na jaké otázky soustředil.

VÝZKUM STALINISMU: PŘÍSTUPY A PROBLÉMY

Výklad stalinismu prošel za posledních šedesát let výraznými proměnami. Východí pozicí a asi nejnápadnějším motivem byl nepochybně pojem „totalitarismu“, který se po druhé světové válce prosadil v západním odborném prostředí pro vysvětlení kriminálních činů nacistického a stalinského režimu.¹ Zdůraznil přitom systémové prvky specificky totalitního autoritářství - výlučnost a závaznost oficiální ideologie, vládu monopolní masové strany, uplatnění teroru, informační monopol nebo také centralizaci hospodářství. Výhodou tohoto přístupu bylo, že poukázal na totalitní ambice vládců a do určité míry umožňoval postihnout prosazení režimů, v nichž se kriminální jednání stávalo normou a v nichž naopak docházelo k systematickému umlčování alternativ. Jeho nevýhodou, která vedla k tomu, že se v odborném dějepisectví nakonec neprosadil jako dominantní výklad, byla perspektiva shora, která líčila totalitní režimy, tedy i Sovětský svaz stalinského období, jako systém řízený výlučně shora dolů, v němž zničení všech forem nezávislého jednání a atomizace vztahů mezi lidmi vytvořila bezmocnou a pasivní společnost jakožto objekt ovládnutí a manipulace ze strany všemocného režimu. Nejpozději od konce dvacátých let, jak znělo v tomto výkladu, přestala v Sovětském svazu existovat jakákoliv opozice, skončila tolerance k odlišným názorům, skupinovým zájmům i tolerance k odchylkám od stranické linie, zmizel pluralismus v politice, kultuře, ekonomice, vědě - zkrátka ve všech oblastech lidského života. Společnost se dostala do totální podřízenosti na mocenském centru, které kontrolovalo všechny důležité stránky života lidí. Potíž tohoto výkladu spočívala jednak v tom, že věrně zrcadlil, co stalinisté sami o sobě a své všemocnosti říkali (jen s obrácenými znaménky), jednak že nabízel obraz systému bez vývoje. Navíc bylo již tehdy jasné, že součástí stalinského teroru byla vysoká míra chaosu a lavírování, že ani stranické a státní složky nejednaly jako monolit (naopak v nich nadále probíhaly těžké konkurenční zápasy) a že teror nebyl jen kampaní bezpečnostních složek, ale podílelo se na něm - ze strachu, nadšení či možná obojího zároveň - velké množství lidí.

1 Carl J. Friedrich, Zbigniew K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge: Harvard University Press 1956.

Tím lze také vysvětlit, že ačkoliv se západní sovětologie padesátých a šedesátých let opírala o slovník totalitarismu, poměrně brzy se v jejím rámci prosadila diferencovanější pojetí. Vedle prací, které usilovaly rozvíjet koncepci totalitarismu a ukazovat úplné ovládnutí společnosti totalitním režimem, vznikla řada publikací, které sice formálně používaly pojem „totalitní“ a „totalitarismus“, připouštěly a zkoumaly však i ty prvky z oblasti politických dějin stalinismu, jež nebylo možné vtěsnat do této koncepce – zejména konflikty v rámci mocenského centra i na lokální úrovni (čímž se implicitně zpochybnila premisa monolitního aparátu),² existenci veřejného mínění v podmínkách totalitní vlády (takže společnost nebyla pouhým pasivním příjemcem příkazů shora)³ anebo modernizaci jako důležitou součást oficiální ideologie (která tak nebyla pouze vnucena shora, nýbrž nabízela sovětským občanům jistý civilizační výkon).⁴ Analýzy sovětského totalitarismu se tak postupně

2 Merle Fainsod, *How Russia Is Ruled*, Cambridge: Harvard University Press 1953; Merle Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, Cambridge: Harvard University Press 1958; Robert V. Daniels, *The Conscience of the Revolution: Communist Opposition in Soviet Russia*, Cambridge: Harvard University Press 1960.

3 Ústředními osobnostmi tohoto interdisciplinárního výzkumu (Harvard's Refugee Interview Project) však nebyli historikové, nýbrž antropologové, sociologové a psychologové, kteří se zaměřili na zkoumání uprchlíků ze Sovětského svazu. Alex Inkeles: *Public Opinion in the Soviet Russia: A Study in Mass Persuasion*, Cambridge: Harvard University Press 1951; Raymond A. Bauer, Alex Inkeles, Clyde Kluckhohn, *How the Soviet System Works: Cultural, Psychological, and Social Themes*, Cambridge: Harvard University Press 1956; Alex Inkeles, Raymond Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*, Cambridge: Harvard University Press 1959. Tady lze nalézt i odkazy na další literaturu, která v rámci projektu vznikala (k tématům jako řízení podniků, zdravotní péče, trávení volného času nebo struktura rodiny v Sovětském svazu). Sovětskou společnost – v rozporu s koncepcí totalitarismu – autoři vykreslují jako strukturovaný celek s jasně definovatelnými skupinami (elitou, inteligencí, rolnictvem, dělnictvem, etnickými skupinami), jejich specifickými konflikty, neformálními organizacemi a neoficiálními kulturami. Autoři ukazují, že navzdory křivdám a nahodilostem státního teroru většina občanů sovětský systém podporovala a oceňovala jeho úspěchy (zejména na poli školství, zdravotnictví, průmyslu nebo vojenství). Později šli autoři ještě dále a zdůrazňovali podobnosti se západní společností. Financování harvardského projektu převzalo United States Air Force – americký vojenský komplex potřeboval získat realistický obraz situace v Sovětském svazu, tedy zhodnotit jeho silné a slabé stránky, nikoliv ideologický obraz totalitního režimu. Štědrá podpora USAF byla v polovině 50. let ukončena – jednak kvůli podezření z levicové orientace řady vědců, jednak protože část letectva považovala projekt za příliš drahý a málo užitečný. Viz Alfred G. Meyer, *Politics and Methodology in Soviet Studies*, in: *Studies in Comparative Communism*, 24, červen 1991, č. 2, str. 127–136.

4 Barrington Moore, Jr., *Terror and Progress - USSR*, Cambridge: Harvard University Press 1954. Moorova zkoumání ovlivnila řadu pozdějších autorů – k Jerry Houghovi, Archie Brownovi a dalším viz níže.

dostávaly pod vliv teorie modernizace, která se v té době prosazovala v sociálních vědách. O poměrně výrazné otevřenosti západní sovětologie svědčí i skutečnost, že jednu z nejčtenějších a nejvlivnějších knih své doby – biografii Lva Davidoviče Trockého – napsal přesvědčený marxista.⁵

Historické práce z období padesátých a šedesátých let stojí možná trochu neprávem ve stínu pozdějších kontroverzí o totalitarismu.⁶ Přitom obsahují řadu motivů, které hrály důležitou úlohu v revizionistické kritice let sedmdesátých a osmdesátých. Předně, sovětská společnost nebyla nestrukturovanou masou atomizovaných jedinců, jak sugeruje koncepce totalitarismu, nýbrž komplikovaným celkem s různými skupinovými zájmy, konflikty, neformálními vazbami a neoficiálními kulturami. A stalinská ideologie nebyla jen nástrojem vlády úzké skupinky mocných, nýbrž do jisté míry vycházela vstříc očekáváním ze strany obyvatelstva, které sice kritizovalo a odmítalo konkrétní neblahé jevy, zároveň však – snad s výjimkou částí rolnictva, stavějících se nepřátelsky vůči sovětskému zřízení – oceňovalo civilizační výkon režimu, zejména na poli školství, zdravotnictví, průmyslu nebo vojenství.

Na tato zkoumání navázala v sedmdesátých letech řada autorek a autorů. Revizionistická kritika totalitarismu přitom postupovala dvěma proudy. Jeden směřoval k hlubší aplikaci teorie modernizace, jež se v sociálních vědách prosadila jako dominantní paradigma a jež kladla důraz na skupinové zájmy, výzkum organizace a byrokracie nebo různé formy politické participace. Například americký politolog Jerry Hough se zaměřil na politický systém Sovětského svazu a jeho vývoj po druhé světové válce.⁷ Historik a politolog Robert C. Tucker zas položil důraz

5 Isaac Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky, 1879–1921*, London: Oxford University Press 1954; Isaac Deutscher, *The Prophet Unarmed: Trotsky, 1921–1929*, London: Oxford University Press 1959; Isaac Deutscher, *The Prophet Outcast: Trotsky, 1929–1940*, London: Oxford University Press 1963.

6 Sheila Fitzpatrick, *Politics as Practice: Thoughts on a New Soviet Political History*, in: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 5, Winter 2004, 1, str. 27–54, viz zejm. str. 29n. David C. Engerman, *Know Your Enemy. The Rise and Fall of America's Soviet Experts*, New York: Oxford University Press 2009, str. 43–70.

7 Jerry F. Hough, *The Soviet Prefects: The Local Party Organs in Industrial Decision-Making*, Cambridge: Harvard University Press 1969; Jerry F. Hough, *The Soviet Union and Social Science Theory*, Cambridge: Harvard University Press 1977; Jerry F. Hough, Merle Fainsod, *How the Soviet Union Is Governed*, Cambridge: Harvard University Press 1979. Asi nejkontroverzněji působil Houghovy odhady obětí čistek – namísto astronomických údajů

na skutečnost, že při zkoumání ideologie se nelze omezovat na „kanonické texty“ sovětské doktríny, nýbrž je třeba připustit existenci specificky sovětské politické kultury. Pro Tuckera byl sovětský komunismus sociopolitickým systémem, propojujícím staré s novým do specifického amalgámu.⁸ Podobným směrem – tedy k analýze ideologie jako součásti sovětské politické kultury – šli i další slavní autoři tehdejší politologie a historie jako například Archie Brown, Stephen F. Cohen nebo Moshe Lewin.⁹

Druhým proudem revizionistické kritiky totalitarismu byla zkoumání ze strany historiček a historiků, jejichž primárním cílem bylo ukázat, že model totalitarismu neumí vysvětlit to, co se v Sovětském svazu reálně dělo, a že abychom stalinismu plně porozuměli, je potřeba obrátit pozornost od mocenských ambicí a celkově od centrální politiky na procesy, které se odehrávaly v sovětské společnosti. Jen pokud propojíme totalitní ambice centra se způsoby jejich aplikace, jež byly původním záměrům často výrazně vzdáleny, dostaneme korektní obraz toho, co se v Sovětském svazu po roce 1917 odehrávalo.

Studium archivních pramenů bylo zpočátku téměř nemožné (výjimkou byl slavný smolenský archiv, jehož se v roce 1941 zmocnili nacisté

o 10 nebo 3,5 milionu obětí stalinského teroru udával Hough jako nejvíce pravděpodobný počet v řádu statisíců, nebo dokonce „jen“ desetititiců popravených osob.

8 Tucker si zejména povšiml kontinuit, kdy starší vzorce jednání přežívaly v nových podmínkách společně s novými. Nejvíce se zajímal o Leninův a zejména pak Stalinův kult, v němž viděl pokračování politické kultury, založené na kultu vládce. Programatický text k sovětské politické kultuře viz Robert C. Tucker, *Culture, Political Culture, and Communist Society*, *Political Science Quarterly* 88, 1973, 2, str. 173–190. V roce 1975 uspořádal Tucker konferenci na téma „Stalinismus a komunistická politická kultura“, z níž pak vyšel slavný sborník Robert C. Tucker (ed.), *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*, New York: Princeton University Press 1977. Česky vyšla Tuckerova biografie Stalina – Robert C. Tucker, *Stalin jako revolucionář 1879–1929: studie dějin a osobnosti*, Praha: BB Art 2003; Robert C. Tucker, *Stalin na vrcholu moci: revoluce shora 1928–1941*, Praha: BB Art 2008.

9 Archie Brown, Jack Gray (ed.), *Political Culture and Political Change in Communist States*, London: Macmillan Press 1977; Archie Brown, *Vzestup a pád komunismu*, Brno: Jota 2011; Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution 1888–1938*, New York: Oxford University Press 1973; Stephen F. Cohen, *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History since 1917*, New York: Oxford University Press 1985. Moshe Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization*, Evanston: Northwestern University Press 1968; Moshe Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates. From Bukharin to the Modern Reformers*, Princeton N. J.: Princeton University Press 1974.

a dostal se po válce do USA);¹⁰ od poloviny šedesátých let se však začaly sovětské archivy pomalu otevírat zahraničním badatelům (samozřejmě zatím bez možnosti studovat materiály ke stalinskému teroru).¹¹ A právě mladší generace historiček a historiků přišla s pokusem obrátit pozornost – od perspektivy shora právě na pohled zdola, který by odhalil zdroje stability a destabilizace sovětského režimu.

K asi nejvýznamnějším počínům patřila zkoumání o sociální mobilitě v Sovětském svazu dvacátých let a o zásadních společenských změnách na přelomu dvacátých a třicátých let z pera Sheily Fitzpatrickové.¹² Fitzpatricková sebe sama zpočátku nedefinovala v kategoriích „revize“ a „revizionismu“. Navazovala na Stephena Cohena a jeho snahy ukázat vedle totalitních nároků stranického aparátu i jejich specifickou realizaci ve společenské praxi, v níž se důsledky jednání s původními záměry často výrazně rozcházely. Zároveň však v polovině šedesátých let zatím stála na okraji západní sovětologie (jednak pocházela z Austrálie, jednak byl obor sovětologie v na přelomu šedesátých a sedmdesátých let stále pod vlivem historiků-mužů), proto postupovala obezřetněji a politicky laděným stanoviskům se raději vyhýbala. Její původní zájem o kulturu (zejména sovětskou hudbu meziválečného období) se přetavil do záměru zmapovat oblast sovětské kultury a vzdělávání po roce 1917. Na biografii Anatolije Lunačarského – předního sovětského

10 Smolenský archiv obsahoval asi 200 000 stran různých materiálů stranické provenience, které odhalovaly zejména stranický život na lokální úrovni a dokládaly jednak vysokou míru chaosu (nikoliv perfektně organizovaný totalitní aparát) a hlavně připravenost mnoha lidí vstupovat do otevřených konfliktů (regionální straníční představitelé nezřídka vystupovali proti centru, rolníci proti komunistické straně, dělníci proti svým nadřízeným, strana proti bezpečnostním orgánům atd.). Smolenský archiv tak západní sovětologii již v 50. letech prozrazoval, že sovětský totalitarismus „nebyl dokonalý, ... za totalitní fasádou se skrývala spousta vnitřních rozporů“. Fainsod, *Smolensk*, str. 454.

11 O možnostech bádání v sovětských archívech i atmosféře badatelského pobytu zahraničních vědců v Sovětském svazu druhé poloviny šedesátých let viz Sheila Fitzpatrick, *A Spy in the Archives. A Memoire of a Cold War Russia*, Melbourne: Melbourne University Press 2013, zejm. kapitolu „In the Archives“. Vedle Sheily Fitzpatrickové se v rámci svých studijních pobytů v SSSR do archívů dostali další západní historičky a historikové, např. Ronald Grigor Suny, Reginald Zelnik a další (převážně se zájmem o revoluci 1917 a sovětské dějiny dvacátých let). Viz Engerman, *Know Your Enemy*, str. 286–294.

12 Sheila Fitzpatrick, *The Commissariat of Enlightenment: Soviet Organization of Education and the Arts under Lunacharsky, 1917–1921*, London: Cambridge University Press 1970; Sheila Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1932*, Cambridge: Cambridge University Press 1979.

intelektuála a prvního lidového komisaře osvěty – chtěla Fitzpatricková ukázat projekt reformy sovětské kultury a školství. Archivní materiály, které dostala během svého badatelského pobytu v Moskvě, konkrétně zápisy z týdenních porad komisariátu osvěty mezi léty 1917 a 1921, jí však dovedly dále, totiž k tomu, jak se revoluční vzdělávací projekty přetavovaly v byrokratický systém, tedy jak se prakticky ustavovala revoluční vláda. A Fitzpatricková zde poprvé ukázala napětí, typické pro sovětský systém i v pozdějších obdobích, totiž že se od původních ideologických projektů (v tomto případě snah změnit téměř vše – poskytnout všeobecnou základní školní docházku, podporovat vědu, kulturu i vzdělávání dospělých) jejich realizace velmi výrazně odlišovala (na konci prvních čtyř let projektu osvěty, v roce 1921, aktérům zbylo pouze rozčarování, že se z původních plánů v situaci občanské války nepodařilo prosadit téměř nic).¹³ A zde se i naplno odhalil revizionistický potenciál jejího bádání, které ukazovalo, že tmelem sovětského režimu nebyly totalitní ambice centra, nýbrž osvojení komunistické utopie ve společenské praxi.

Od myšlenky, že ideologické sny o absolutní (totální) vládě se od jejich realizace výrazně lišily, se Fitzpatricková posunula k obecnějším otázkám vzniku a fungování sovětských institucí. A nešlo jí přitom jen o systém byrokratické vlády. Do středu pozornosti se dostala období proměn sovětských institucí, zejména pak ústřední z nich – totiž konec dvacátých a začátek třicátých let, které Fitzpatricková nazvala „kulturní revolucí“.¹⁴ Tady se protly klíčové skupinové zájmy a došlo k nastartování toho, co dnes známe pod pojmem stalinismus. V návaznosti na pohled zdola Fitzpatricková poukázala na to, že se stranické špičky koncem dvacátých let nerozhodly zničit, nýbrž že využívaly stížnosti zdola ke svým vlastním účelům. „Kulturní revolucí“ konce dvacátých let Stalin v přísném slova smyslu nevyvolal, nýbrž spíše využil existující napětí a konflikty ve vědě či kultuře pro odstranění svých protivníků a k rozšíření své moci nad kulturou a společností. Nástup stalinismu tak nebyl podmíněn pouze paranoidním chováním Stalina a mocenskými

¹³ Fitzpatrick, *Commissariat of Enlightenment*.

¹⁴ Stalo se tak v jasné paralele k tomu, co se během jejího pracovního pobytu v Moskvě, tedy v roce 1966, odehrávalo v Číně. Viz Fitzpatrick, *A Spy in the Archives*. Engerman, *Know Your Enemy*, str. 297.

ambicemi bezpečnostního aparátu (tedy shora), ale živil se stížnostmi a konflikty, které se v Sovětském svazu nahromadily koncem dvacátých let (tedy zdola).¹⁵ Zejména v sovětské kultuře a vědě kulminovaly koncem dvacátých let kontroverze a konflikty, v nichž nakonec původní revoluční elita podlehla radikálním skupinám, rekrutujícím se převážně z tzv. *vyzdviženců*, tedy původně dělníků a rolníků, které do kultury a vědy vyzvedla masivní podpora vzdělání. Fitzpatricková zdůrazňovala, že většina těchto *vyzdviženců*, tedy lidí, kteří profitovali z prudké sociální mobility, nový systém nadšeně přijímala a považovala jeho heroické výkony na poli industrializace, upevnění sovětské moci i pozdějších vojenských vítězství za svůj vlastní úspěch. Právě o hodnotový konzervatismus těchto lidí se opíral teror třicátých let a kulturní i politická strnulost období pozdějších.¹⁶

Z této perspektivy Fitzpatricková psala i svou syntetickou práci o ruské revoluci.¹⁷ Revoluci pojímala nikoliv jako turbulentní předěl (konec nebo začátek), nýbrž jako proces, trvajícím až do roku 1932. Pod vlivem prací Barringtona Moora zdůraznila tři prvky, které podle ní vtiskly tvář ruské revoluci – teror, pokrok a vzestupnou mobilitu. Nová třída *vyzdviženců*, postupně konkurující revoluční inteligenci, se podle Fitzpatrickové nesmířila s ústupem revolučního nadšení období NEPU a odmítala uznat revoluci za dokončenou. Až když se kolem roku 1932 etablovala nová administrativní a mocenská elita (složená převážně z těch, kdo ze sovětského režimu profitovali), bylo možné považovat ruskou revoluci za ukončený proces.

Na tomto místě se ukazovaly i rozdíly mezi jednotlivými autorkami a autory revizionistické generace.¹⁸ Zatímco Fitzpatricková kladla důraz na procesy sociální mobility, zaměřoval se Arch Getty (s využitím smolenského archivu) na sociální profil těch, koho revoluce vyzvedla na nejvyšší místa. Byla pro ně charakteristická nekompetentnost

¹⁵ Výsledkem konference, kterou Fitzpatricková k tomuto tématu uspořádala v roce 1974, byl sborník Sheila Fitzpatrick (ed.), *Cultural Revolution in Russia 1928-1931*, Bloomington: Indiana University Press 1978.

¹⁶ Zde se Fitzpatricková dostala blízko k pozici Moshe Lewina, který považoval kulturu nižších společenských tříd za hlavní příznak, či dokonce za příčinu nástupu stalinismu. Lewin, *Russian Peasants*; Fitzpatrick, *Education and Social Mobility*.

¹⁷ Sheila Fitzpatrick, *The Russian Revolution*, New York: Oxford University Press 1982.

¹⁸ Rozdíly se asi nejlépe ukázaly v diskusi o stalinismu na stránkách *Russian Review*, 45, říjen 1986, č. 4.

a korupce, často provázená opilstvím postupně se etablujícími lokálními stranickými elitami, které neváhaly postupovat se značnou mírou libovůle na lokální úrovni, zároveň však s hazardérstvím vůči centru.¹⁹ Lynn Violová ukazovala nadšení dělníků pro kolektivizaci a jejich vysokou podporu stalinskému projektu. Na příkladě dvacetipětitisícníků (*dvadsatipjatitsjačnikov*) – dělníků, kteří se podíleli na kolektivizaci a dekulakizaci sovětského venkova, nabídla Violová průhled ke každodenním formám kolektivizace a na „likvidaci kulaků jako třídy“. Studium archivních materiálů i publikovaných pramenů Violová ukázala, že tito dělníci se na kolektivizaci nepodíleli ze strachu nebo prospěchářství (náborové komise v podnicích neměly nouzi o dobrovolníky). Nejsilnějším motivem bylo revoluční nadšení, odpovědnost za zdar revoluce a nakonec představa venkovské zaostalosti, kterou dělníci cítili povinnost překonávat zaváděním nové organizace a vědeckého přístupu. Na venkově však vyslaní dělníci ke svému překvapení zpravidla našli silnou nevráživost, někdy i poměrně tvrdý odpor rolníků vůči lokálním stranickým představitelům, kteří se nebáli používat násilí a tvrdé formy donucení. Kritika násilí, donucování a excesů stála za první čistkou těchto lokálních úředníků, jejichž místa dvacetipětitisícníci často následně obsadili. Tím sice na čas získali jistou popularitu mezi rolníky, dostali se však sami časem do konfliktu s nadřazenými stranickými orgány. Kromě toho, že Violová ukázala jako hlavní motivaci nikoliv strach nebo prospěchářství, nýbrž přesvědčení, podpořené tradičními představami o venkovské zaostalosti, podařilo se jí doložit tezi, že militantní formy kolektivizace a nejrůznější excesy nebyly výsledkem příkazu shora, ale naopak se stávaly důvodem pro čistky a rozpoutávání teroru.²⁰ Gábor Rittersporn analyzoval národnostní aspekt čistek a rovněž, podobně jako Lynne Violová, zdůrazňoval, že teror byl výsledkem různě definovaných konfliktů ve společnosti, nikoliv totalitní vůle z centra.²¹ Zkrátka, stalinský teror nebyl jen akcí shora, nýbrž vyrůstal

19 J. Arch Getty, *The Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Revisited 1933–1938*, New York: Cambridge University Press 1985.

20 Lynne Viola, *The Best Sons of the Fatherland. Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*, New York: Oxford University Press 1987.

21 Gábor Rittersporn, *The State against Itself: Socialist Tensions and Policy Conflict in the USSR 1936–1938*, in: *Telos* 41, 1979, str. 87–104.

z lůna společnosti a měl svou vlastní dynamiku, nad níž měl sotva kdo účinnou kontrolu.

Bylo by nicméně omylem se domnívat, že se touto revizí proměnil obor sovětologie jako celek. Část oboru, zahrnující zejména politicky konzervativně orientované autory, sledovala výše zmíněné tendence s jistou nevolí a s pomocí koncepce totalitarismu nadále vykreslovala sovětský režim jako totální útlak shora a sovětské dějiny jako úchylku od evropských hodnot a vývoje civilizace. Asi nejvýznamnějším a nejvíce erudovaným představitelem této tvrdé linie v pojetí sovětských dějin byl Richard Pipes. Již ve své dizertaci, věnované konfliktu neruských národních hnutí se sovětskou mocí v období občanské války, ukazoval na řadě příkladů (ukrajinské Radě, gruzínských menševicích), že navzdory rozdílnosti v jednotlivostech byl výsledek všude stejný – násilí a teror.²² Kořeny sovětského totalitarismu viděl Richard Pipes v hlubší minulosti – neschopnosti ruské společnosti stanovit meze politické moci, dále neschopností vládců rozlišovat mezi politickou autoritou a soukromým vlastnictvím a konečně necitlivostí všech, vládnoucích i ovládaných, vůči veřejné sféře.²³ Nejslavnějšími se staly jeho práce o ruské revoluci a etablování sovětského režimu v Rusku.²⁴ Říjnovou revoluci Pipes vykreslil – v kontrastu k Fitzpatrickové – jako převrat úzké skupinky fanatických intelektuálů-revolucionářů, kteří vzhledem ke svým nerealistickým představám ustavili represivní systém, diktaturu jedné strany a intoleranci k odlišným názorům. Navzdory silné kritice (že záměry intelektuálů lze těžko považovat za příčinu tak dalekosáhlých změn, že postupuje jako žalobce, vybírající si z pramenů jen to, co se mu hodí)²⁵ trval Richard Pipes i později na tom, že příčinou stalinismu byly mocenské ambice centra, nikoliv společenské procesy a konflikty a že povaha sovětského režimu prostě byla totalitní – že sovětské občane

22 Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union 1917–1923*, Cambridge: Harvard University Press 1954.

23 Richard Pipes, *Russia under the Old Regime*, New York: Scribner's 1974. Dokonce i někteří Pipesovi soupeřníci jako Adam Ulam a další považovali tento předpoklad za extrémní, neboť evokoval představu národně-politické predestinace.

24 Richard Pipes, *The Russian Revolution*, New York: A. A. Knopf 1990 – vyšlo česky Richard Pipes, *Dějiny ruské revoluce*, Praha: Argo 1998; Richard Pipes, *Russia under the Bolshevik Regime 1919–1924*, New York: A. A. Knopf 1993.

25 Sheila Fitzpatrick, *Revisionism in Soviet History*, *History and Theory*, 46, 2007, č. 4, str. 77–91.

byli bezmocnými oběťmi totalitního režimu, hnaného primárně touhou po moci.²⁶

Robert Conquest zas oponoval revizionistické snaze líčit sovětský systém jako něco, co má svůj vývoj. To, co pojímali revizionisté jako vývoj a proměny systému, považoval Conquest jen za výsledek manévrování sovětských politických špiček, které podle něj dělaly vše pro to, aby se udržely a aby zabránily účinné změně systému.²⁷ Tímto prizmatem pak Conquest pojímal i velký teror třicátých let.²⁸ V knize, která vzbudila ve své době poměrně velký ohlas, vykládal stalinský teror důsledně shora: ústřední osobou byl Stalin, který vtiskl teroru jeho podobu. Ačkoliv ideologické principy lze podle Conquesta sledovat zpět až k roku 1917, je prý třeba teror chápat jako zájem mocenských špiček, které byly ochotny udělat vše, jen aby se udržely u moci; nikoliv jako výsledek sociální praxe. Kolektivizaci přelomu dvacátých a třicátých let pojímal Conquest jako zkoušku loajality a funkčnosti teroru, který se pak naplno rozpoutal po násilné Kirovově smrti v roce 1934. Stalinovým cílem prý nebylo jen zbavit se svých oponentů, ale definitivně „umlčet a zlomit“ celou zemi a vytvořit nový hospodářský systém, založený na nucené práci milionů vězňů v gulagu.²⁹

A obraz „totalitní“ interpretace sovětských dějin by nebyl úplný bez slavné Maliovy *Sovětské tragédie*.³⁰ Na rozdíl od Pipesa položil Martin

26 Richard Pipes, *The Evil of Banality*, *New Republic*, 223, 2000, č. 25, str. 35. Dostupné též online http://www.yale.edu/annals/Reviews/review_texts/Pipes_on_Siegelbaum_The_New_Republic_12.18.2000.html (poslední náhled 9. 12. 2014).

27 Robert Conquest, *Power and Policy in the USSR*, London: Macmillan 1961; Robert Conquest, *Russia after Khrushchev*, New York: Praeger 1965. Nutno dodat, že tyto práce přijímala odborná veřejnost s jistým odstupem, neboť vykresloval sovětské vedení jako monolitní blok, což bylo, jak upozorňoval nejvíce Robert Tucker, na pozadí existujícího bádání i tehdejších zpráv ze Sovětského svazu sotva udržitelné tvrzení.

28 Robert Conquest, *The Great Terror: Stalin's Purge of the 1930s*, London: Macmillan 1968. Český překlad vychází z doplněného vydání z roku 1992, viz Robert Conquest, *Velký teror. Nové zhodnocení*, Praha: Academia 2012.

29 Conquest se v koncipování svého díla výrazně opíral o práci Alexandra Orlova, bývalého generála sovětské tajné policie, jemuž se v roce 1938 podařilo utéct do USA. Viz Alexandr Orlov, *The Secret History of Stalin's Crimes*, New York: Random House 1953. I na tomto místě se potvrzovalo, že líčení sovětského režimu jako totalitního (tedy řízeného shora) je spíše reverzním obrazem toho, jak samy sebe vnímaly NKVD a sovětské mocenské špičky, nikoliv realistickým obrazem toho, co se v Sovětském svazu ve třicátých letech dělo.

30 Martin Malia, *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917–1991*, Praha: Argo 2004. Opět nutno dodat, že Martin Malia nebyl specialistou na sovětské dějiny a jeho rozhodnutí napsat syntézu sovětských dějin bylo pro odbornou obec jistým překvapením.

Malia důraz na ideologii, tedy komunistickou vizi, kterou považoval za nebezpečný mýtus, za fatální ideologický omyl, který nebyl a nikdy nebude schopen založit trvalý režim. Násilné formy prosazování této doktríny podle Malii prý způsobily, že ideologické vzorce nebyly ve společnosti přijaty, a systém tak byl odsouzen dříve nebo později ke ztroskotání. Když se pak koncem osmdesátých let zhroutila „špatná“ ideologie, musel se podle něj zhroutit i režim. Navzdory výhradám odborné obce vůči celkovému pojetí díla i jednotlivým otázkám zůstává jeho syntéza příkladem mistrně napsané historické esejistiky, která plnila svůj primární politický cíl.

KAŽDODENNÍ ŽIVOT, SKUPINOVÉ ZÁJMY A IDEOLOGICKÉ VZORCE

V devadesátých letech dostaly názorové rozdíly mezi příznivci totalitněhistorického přístupu a revizionisty politický nádech a na čas vypluly i na veřejnost.³¹ Totalitněhistorický výklad komunistické minulosti navíc zažil velkou renesanci v zemích střední a východní Evropy, kde dodával novým elitám pocit sebevědomí a občanům možnost nahlížet sebe sama jako oběti totalitního režimu.

Maliova expertiza ležela v dějinách ruského myšlení 19. století s důrazem na utopický socialismus (A. Gercena). Viz Martin Malia, *Alexander Herzen and the Birth of Russian Socialism 1812–1855*, Cambridge MA.: Harvard University Press 1961; Martin Malia, *Russia under Western Eyes. From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*, Cambridge: Harvard University Press 1999.

31 Martin Malia obvinil revizionistickou sovětologii, že nedokázala předvídat zhroutení Sovětského svazu – že používáním sociálněvědních metod a teorie modernizace budila iluze o reformovatelnosti komunismu a zastírala skutečný obraz sovětského totalitarismu – jakožto „ideokratické partokracie“ a nereformovatelného systému. Malia, *Sovětská tragédie*, str. 22–30. Stephen Cohen kontroval, že „studnoválečníci“ jednak zvěstovali nutnost porazit totalitarismus zvenčí (a nepřipouštěli možnost jeho vnitřních proměn, jejichž důsledkem bylo zhroutění), jednak nesou spoluodpovědnost za západní „failed crusade“ v Rusku devadesátých let. A že ruské současnosti, ruským dějinám ani komunismu jakožto hnutí nerozumí a jsou jen ideology studené války. Stephen Cohen, *Failed Crusade. America and the Tragedy of Post-Communist Russia*, New York: W. W. Norton 2001.

Odborné debaty se nicméně ubíraly jiným směrem.³² Do středu bádání se nyní dostal výzkum *každodennosti* a pojetí *ideologie*, které mají obě pro porozumění pracím Wendy Goldmanové klíčový význam.

Dějiny všedního dne se dostaly co zorného pole historiků již v sedmdesátých a osmdesátých letech, zejména v návaznosti na dějiny stalinismu zdola. Význam těchto zkoumání rostl s tím, jak dokládaly, že každodennost lze sotva oddělit od sféry politiky – že chceme-li vysvětlit proměny politických vztahů a hierarchií, nelze se omezit jen sféru politického jednání, nýbrž vzít v úvahu širokou škálu postojů a očekávání, které podmiňují schopnost lidí orientovat se ve svém světě. Tak jako je výkon moci a vývoj politických diskursů závislý na společenských procesech (a jejich zdánlivě nepolitických projevech), má politická moc vliv na podobu mezilidských vztahů a každodenních očekávání. Chceme-li tomuto vztahu porozumět, nelze se zastavit ani jen u líčení politických dějin, ani pojímat sociální dějiny „with the politics left out“,³³ nýbrž nalézt způsob, jak obezřetně tyto sféry lidského života propojit.

Asi nejslavnějším zpracováním dějin všedního dne stalinismu je *Everyday Stalinism* Sheily Fitzpatrickové³⁴ – dílo, které vznikalo zhruba dvacet let a je možné ho vnímat i jako syntézu její historické práce. Zaměřila se na urbánní prostředí a ukázala zkušenosti lidí, jejich vnímání stalinské utopie, rodinný život, reakce na represy, vnímání teroru i strategie přežití v situaci nedostatku téměř všeho. Již Fitzpatricková si povšimla toho, co se později stalo základem analýzy Wendy Goldmanové – totiž že představy o neomylnosti strany, volání po socialistické demokracii, udavačství či obezřetnost nebyly do společnosti zasazeny násilím a pouze zvenčí, ale staly se velmi důležitou součástí životního světa lidí. Fitzpatricková tento každodenní rozměr stalinského teroru zakomponovala do své analýzy pyramidálních sítí závislosti a systému klientelismu, které podle ní držely sovětský systém pohromadě – a které

32 Většina historiček a historiků zůstala stranou veřejných debat, neboť jednak považovala spory za politicky, nikoliv vědecky motivované, jednak novou situaci – zejména přechodné otevření sovětských archivů – využila k důkladnému studiu a doplnění dosavadních poznatků. K tomu viz Engerman, *Know Your Enemy*, str. 327.

33 K tomu viz Jeoff Eley, *History With the Politics Left Out – Again?* *The Russian Review*, 45, 1986, str. 385–394.

34 Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, New York: Oxford University Press 1999.

se právě ve stalinském období proměňovaly. A vykreslila i kontrast mezi ideologií nadbytku a štěstí, utopii nového člověka na straně jedné a nedostatkem základních potřeb jako bydlení, ošacení, jídla, který byl důsledkem kolektivizace, následného hladomoru a útěku statisiců lidí do měst na straně druhé. Sledovala vývoj rodinných vztahů (jejich častý rozvrat), každodenní rozměr čístek, zejména v podobě sebeobviňování či obviňování jiných, vnímání deportací atd. Ve své syntéze každodenního života období stalinismu doložila, jak úzce byl každodenní život spjat s politikou a ideologií a jak důležitým nástrojem přežití a dosažení osobních či skupinových cílů se pro obyvatele Sovětského svazu stávala komunistická utopie.

A na tomto místě se ukázalo, že jedna důležitá otázka zůstává nadále otevřenou – totiž jak chápat působení ideologie? Byla ideologie skutečně pouze nástrojem, jež lidé utilitárně využívali pro své partikulární cíle (zatímco si věřili svým vlastním představám), jak tvrdili revizionisté? Anebo se dokonce máme vrátit o krok zpět a považovat ideologii pouze za nástroj vládnoucích elit pro zotročení bezbranného obyvatelstva, jak tvrdili totalitaristé? V jednom bodě se totiž zastánci totalitarismu i revizionisté překvapivě scházeli – ideologie pro ně představovala doktrinární systém pouček a věr, k nimž se aktéři stavěli více či méně utilitárně, tedy využívali jejich účinků pro dosažení svých vlastních, na ideologii v zásadě nezávislých cílů. Historičky a historikové se sice neshodli v tom, kdo a jak ideologii využíval – u totalitaristů ideologii používaly zločinné elity pro prosazení svých zájmů, zatímco podle revizionistů tak v nerovném boji činily různé společenské skupiny; oba výklady však stavěly na předpokladu, že „materiální“ zájmy a společenské síly byly na ideologii více méně nezávislé a že ideologie byla spíše fasádou nebo dodatečným nánosem nad tím, co tvořilo „skutečné“, objektivní zájmy.

Pokud o současném bádání – včetně prací Wendy Goldmanové – hovoříme jako o postrevizionistickém proudu, pak tento pojem vyjadřuje právě nové pojetí ideologie.³⁵ Výkladový obrat nebo posun devade-

35 Tento posun ke zkoumání ideologie jako společenské praxe se netýká jen oblasti sovětologie, ale došlo k němu i na poli zkoumání nacismu, viz Ian Kershaw, *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, New Haven etc.: Yale University Press 2008 (kniha obsahuje nejdůležitější Kershawovy texty od poloviny osmdesátých do začátku 21. století). Viz též

sátých let spočíval zejména v tom, že historičky a historikové dnes již nepojímají ideologii jen jako kanonický soubor textů, využívaný aktéry k naplňování svých „objektivních“, na ideologii nezávislých zájmů (ať tím máme na mysli pouze zájmy mocenského centra, nebo různých společenských skupin), ale zkoumají vedle restriktivních rovněž produktivní funkce moci:³⁶ ideologie totiž lidem nejen vymezovala hranice (zakazovala, nařizovala), ale také otevírala nové možnosti (umožňovala, uschopňovala).

Každodenní fungování režimu nebo veřejnou inscenací ideologických frází tak dnes již sotva lze chápat jako něco vnějšího, co by vstupovalo do života lidí odněkud zvenčí, ale naopak stojí za to se podívat, kde se osobní cíle a představy prolínaly, nebo naopak rozcházely se zásadami oficiální doktríny, kde vyvolávaly nečekané reakce, a přispívaly tak k fungování režimu, nebo jej naopak podlamovaly. Stephen Kotkin ve své slavné práci o Magnitogorsku ukazoval, že stalinismus se neopíral jen o státní mašinerii, nýbrž také a především o jemné mechanismy moci na každodenní úrovni, které usměrňovaly jednání lidí. Tato moc byla sice méně viditelná než činnost bezpečnostního aparátu, avšak pro úspěch stalinismu byla rozhodující. Tmelem každodenních forem mikromoci byla podle Kotkina schopnost lidí „mluvit po bolševicku“ (*speaking bolshevik*) – právě v praxi osvojování ideologického jazyka na pracovišti, doma nebo ve školách docházelo k prosazení komunistické ideologie v každodenním životě. Pod jednotlivými slovy si aktéři představovali odlišné věci, avšak univerzální možnost uplatnění tohoto jazyka v každodenních formách soužití a vzájemné kontroly mu dodávala velký vliv. Nebylo přitom důležité, zda slovům, která lidé vyslovovali, bezezbytku věří (a zda si je vykládají v souladu s oficiální doktrínou); mnohem důležitější bylo to, že pochopili, jak se mluvit má, a tento diskurs byli ochotni zapojit do každodenní vzájemné kontroly, vzájemného vynucování konformních vzorců jednání v každodenním životě. Právě schopnost *speaking bolshevik* držela podle Kotkina systém vzájemné kontroly

Geoff Eley, Rückkehr zur NS-Ideologie: Überlegungen zu einer möglichen Neukonzeptualisierung nach Lektüre des Buchs von Michael Wildt über die Männer des Reichssicherheitshauptamtes, in: *Werkstatt Geschichte*, 40, 2005, *Alltagsgeschichte transnational*, č. 2, str. 93-101.

36 K „produktivní“ funkci moci viz Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, Berkeley and LA: University of California Press 1995, str. 21-23 a na dalších místech.

a každodenně vynucované konformity pohromadě. Nikoliv mocenské ambice elit a jejich bezpečnostní aparát (jak tvrdili totalitaristé) ani vidina profitu a sociálního vzestupu (jak tvrdili revizionisté).³⁷

Mimo jiné tím Kotkin dokázal vysvětlit skutečnosti, které se nevešly ani do totalitního, ani revizionistického výkladu – když například lidé ve stalinské době podváděli (podíleli se na černém trhu nebo falšovali dokumenty), nepřestávali se hlásit k ústředním principům oficiální ideologie a nadále svým vlastním způsobem „věřili“ v civilizační převahu komunismu (což neodpovídá ani totalitněhistorickému předpokladu, že tmelem režimu byl zločinný aparát a vnucená ideologie, ani revizionistické snaze vysvětlit konformitu v kategoriích profitu). Hlavně však Kotkin ukázal, že stalinismus byl více než jen mocenským aparátem – že spíše představoval světový názor, kolektivní konstrukci nebo základ specifické *civilizace*.

Není náhoda, že se do popředí bádání od devadesátých let dostaly rituály, mentality nebo diskursy. Jochen Hellbeck se například opřel o egodokumenty, jejich analýzu propojil s využitím metody orální historie a ukázal zde hloubku subjektivního osvojení stalinské ideologie, která nebyla jen vnuceným systémem pouček a věr, nýbrž dodávala mnoha lidem smysl jejich života.³⁸ Alexei Yurchak se zas zaměřil na období poststalinismu a sledoval proměny v působení ideologických textů, kdy se z ideologických textů stále více vytrácel odkaz k obsahu a prosazovalo se „block-writing“ (tedy praxe opisování textových „bloků“ – jednotlivých slov nebo celých odstavců), které umožnilo udělovat oficiálním ideologickým slovům nové významy a používat oficiální ideologii pro podepření požadavků, s nimiž obsahově neměly nic společného.³⁹

Pro porozumění synergickým účinkům každodenních očekávání a ideologických projekcí pro dynamiku stalinského teroru mají klíčový význam právě texty Wendy Goldmanové. Postrevizionistické debaty přitom Goldmanová obohatila hned v několika ohledech. Předně, jako jedna z prvních uvedla pohled žen a otázku ženské práce do analýz

37 Kotkin, *Magnetic Mountain*.

38 Jochen Hellbeck, *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*, Cambridge: Harvard University Press 2006.

39 Alexei Yurchak, *Everything was Forever Until It Was No More, The Last Soviet Generation*, Princeton: Princeton University Press 2005.

stalinismu. Její *Women at the Gates* se věnuje feminizaci dělnické práce ve dvacátých a zejména pak třicátých letech.⁴⁰ Goldmanová tady propojila analýzu oficiální doktríny, postavené na myšlence osvobození žen z patriarchálních pout, s tím, jak situace vypadala na lokální úrovni, kde ženy povětšinou zůstávaly v podřízeném postavení (a někdy i velmi skromných materiálních podmínkách), byť jejich podíl na průmyslové výrobě rostl a ženy postupně vykonávaly kromě nekvalifikované práce i náročné profese. Ale nešlo jen o napětí mezi příslibem a skutečností. Goldmanová zejména zjistila ambivalentní efekt postupné feminizace průmyslové výroby – na jedné straně byly ženy mnohem hůře placené a zůstávaly celkově v podřízeném postavení, na straně druhé se kromě nekvalifikované práce postupně etablovaly i v provozech vyžadujících vysokou kvalifikaci, neboť byly zahrnuty do systému (zejména technického) vzdělávání, a stávaly se tak pro kvalifikované dělníky konkurencí. Hlavně však Goldmanová již zde ukázala souběh osobních ambicí a ideologických principů, které sotva lze pojímat jako oddělené kategorie – ideologie nebyla jen nástrojem pro realizaci osobních cílů, které by samy měly mimo- nebo neideologickou povahu. Ve skutečnosti se osobní ambice a cíle – tedy například požadavek vyššího zaměstnání žen nebo představa, že ženy mají otevřeně pranýřovat poměry na pracovišti – často živily právě ze „svéhlavých“ výkladů oficiální doktríny, která tak výraznou měrou utvářela myšlenkový svět sovětských lidí.

Na tomto místě se však otevírala nová perspektiva ke studiu stalinského teroru, v němž stížnosti v lokálním prostředí nebyly jen podružným jevem, doprovázejícím totalitně řízenou kampaň bezpečnostních složek a jen dokreslujícím specifický kolorit doby, ale představovaly zásadní prvek jak pro úspěšné nastartování teroru, tak jeho další vývoj. Ve své knize *Terror and Democracy in the Age of Stalin* ukazuje Wendy Goldmanová, jak úzce se antiteroristická rétorika teroru spojovala s jazykem antibyrokratismu, obrození demokracie a socialismu nebo vlády lidu, což ve společnosti velmi rezonovalo.⁴¹ Bdělost a denunce se úzce prolínaly s voláním po tajných nebo veřejných volbách s více

⁴⁰ Wendy Goldman, *Women at the Gates Gender and Industry in Stalin's Russia*, Cambridge: Cambridge University Press 2002.

⁴¹ Wendy Goldman, *Terror and Democracy in the Age of Stalin. The Social Dynamics of Repression*, New York: Cambridge University Press 2007.

kandidáty do odborů, sovětů či ve straně, s voláním po odvolatelnosti zkorumpovaných a nezákonně postupujících úředníků a funkcionářů. Slogany teroru byly velmi výrazně propojeny se slogany demokracie.

Tyto motivy pak Goldmanová rozvíjí i v předkládané knize *Vytváření nepřítelů*, v níž postupuje mikrohistoricky a na příkladech několika moskevských závodů sleduje průběh teroru a jeho každodenní osvojení – v podnicích nebo v bydlíšti. A poskytuje vhled nejen do psychiky lidí – jejich motivací, logiky jejich reakcí nebo k osobním poutům –, ale hlavně na základě své analýzy udání a snah „demaskovat skrytého nepřítel“ přesvědčivě dokládá, že participativní rozměr teroru je klíčem k porozumění jeho hloubce i dynamice. Dělníci, členové strany atd. přijali slogany represe, aby vyjádřili své stížnosti, problémy ve výrobě, ale i osobní animozity. Kampaň dosáhla svého vrcholu v roce 1937, kdy bdělost, podezírání a hledání nepřátel prostoupily téměř každé pracoviště. Bývalí přátelé či příbuzní se od sebe najednou veřejně distancovali a vznášeli navzájem další a další obvinění.

Knihu lze samozřejmě číst i dalšími způsoby – jako příspěvek k dějinám násilí, sociální mobility, proměnám ideologie nebo k dějinám práce. Všechny tyto další způsoby čtení se však nakonec scházejí v tom, jak důležité je zachytit a vysvětlit sociální dynamiku teroru, jehož podněty sice vycházely z centrálního aparátu, který ale zachvátil celou společnost jako svého druhu kolektivní panika. Porozumět této panické situaci, logice jednání lidí a všem důsledkům, které s sebou různé reakce přinášely, má obrovský význam nejen ve vztahu k výzkumu stalinismu, ale poukazuje k obecnějším souvislostem jednání lidí v mimořádných situacích. Je přitom zřejmé, že stalinská ideologie nebyla jen „lži“, jejímž úkolem by bylo jen maskovat jiné, svou povahou „materiální“ nebo „mocenské“ zájmy (ať centrálního aparátu, nebo různých skupin obyvatelstva), ale umožňovala mnoha lidem vyjádřit své strachy, osobní očekávání nebo intuitivní představy o legitimním řádu. Ve skutečnosti měla ideologie obrovské potenciály, a to jak pro sociální integraci, tak pro rozpoutávání a eskalaci konfliktů. Zdánlivě nepolitické prvky přitom měly klíčový význam pro rozdmýchávání teroru. Představy o pracovní disciplíně nebo osobních vztazích vstupovaly do strategií přežití a stávaly se motivačním zdrojem pro další konflikty, denunce a zastrasování. Vazba mezi tímto participativním, „demokratickým“ rozměrem

teroru a různými strategiemi přežití, jež lidé volili, aby zachránili sebe a své blízké, utvářela v rozhodující míře dynamiku stalinského teroru. A odsud pak nejspíš pramenilo i charisma stalinské doby, plné neštěstí a zmařených nadějí i životů, zároveň však obětavosti a výjimečné odvahy.

České vydání knihy je věnováno památce socioložky a překladatelky Jany Spurné (1948–2014), která na jejím překladu pracovala během posledních měsíců svého života, kdy bojovala s rakovinou. Zemřela několik dnů po jeho dokončení.

SEZNAM ZKRATEK

APRF	Archiv prezidenta Ruské federace (Archiv prezidenta Rossijskoj Feděraciji)
CA FSB RF	Ústředí archiv Federální bezpečnostní služby Ruské federace (Centralnyj archiv Federalnoj služby bezopasnosti Rossijskoj Feděraciji)
CAOPIM	Ústřední archiv sociálně-politických dějin Moskvy (Centralnyj archiv obščestvenno-političeskoj istoriji Moskvy)
CK KPSS	Ústřední výbor Komunistické strany Sovětského svazu (Centralnyj komitět Kommunističeskoj partiji Sovětskogo Sojuza)
CPSU	Komunistická strana Sovětského svazu (Kommunističeskaja partija Sovětskogo Sojuza)
f.	fond
GARF	Státní archiv Ruské federace (Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj Feděraciji)
i.	inventář
KPK	Komise stranické kontroly (Komissija partijnogo kontrolja)